

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
імені М. П. ДРАГОМАНОВА**

КАМЕНЩУК ТЕТЯНА ДМИТРІВНА

УДК 376-056.34:82'22(043.3)

**ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ
ПРОСТОРОВОЇ ЗНАКОВО-СИМВОЛІЧНОЇ СИСТЕМИ
ЗНАНЬ У ДІТЕЙ З ПОМІРНОЮ ТА ТЯЖКОЮ РОЗУМОВОЮ
ВІДСТАЛІСТЮ**

13.00.03 – корекційна педагогіка

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата педагогічних наук

Київ – 2018

Дисертацією є рукопис.

Роботу виконано в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Міністерство освіти і науки України.

Науковий керівник – кандидат психологічних наук, доцент
ГАВРИЛОВ Олексій Вікторович,
Кам'янець-Подільський національний
університет імені Івана Огієнка, завідувач
кафедри логопедії та спеціальних методик.

Офіційні опоненти: доктор педагогічних наук, професор
СУПРУН Микола Олексійович,
Національний педагогічний університет
імені М.П. Драгоманова,
професор кафедри психокорекційної
педагогіки;

кандидат педагогічних наук, професор
ЛИПА Володимир Олександрович,
Донбаський державний педагогічний
університет, в. о. завідувача кафедри
логопедії та спеціальної психології.

Захист відбудеться 28 листопада 2018 р. о 12.00 на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 26.053.23 у Національному педагогічному університеті імені М. П. Драгоманова за адресою: 01054, м. Київ, вул. Тургенєвська, 8/14.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова (01601, м. Київ, вул. Пирогова, 9).

Автореферат розіслано 26 жовтня 2018 року.

Вчений секретар
спеціалізованої вченої ради

С.В.Федоренко

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми зумовлена концептуальними засадами реформування системи освіти в Україні, спрямованими на формування життєвої компетентності дітей з особливими освітніми потребами, про що вказано в “Державному стандарті початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами” та “Державному стандарті початкової освіти”.

Під впливом нових ціннісних орієнтирів для гуманістично спрямованої спеціальної педагогіки актуальним є пошук оптимальних організаційних форм, змісту та методології педагогічної роботи з дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю, що сприятимуть їхній соціальній адаптації та зменшенню рівня залежності від сторонньої допомоги.

Функцію посередника на всіх рівнях соціальної взаємодії виконують просторові знаки та символи, за допомогою яких формується цілісність сприймання предметно-просторового оточення та розширення межі взаємодії з довкіллям. Як зазначають Л. Виготський, Г. Костюк, П. Ерднієв, О. Запорожець, О. Лурія, І. Матюгін, В. Мухіна, Т. Скрипник, М. Уокер, В. Шаталов, Д. Шульженко та ін., просторові знаки та символи є одним із механізмів розвитку пізнавальної діяльності особистості.

Просторові знаки та символи є основними складовими просторової знаково-символічної системи знань, що репрезентується як психічна структура внутрішнього відображення дійсності, в якій знання еволюціонують у процесі розвитку особистості. Процес розвитку образу в свідомості як цілісного та інтегрованого відображення дійсності розглядали у своїх працях М. Вертгеймер, В. Келеру, К. Коффка, М. Мінський, С. Рубінштейн, В. Тарасун та ін. Ряд досліджень підтверджує ефективність використання знаково-символічних структур у процесі навчання дітей (Н. Алфімова, І. Богатирьова, Е. Бонді, Г. Домбі, Г. Домен, О. Коваленко, Н. Компанець, О. Корнєв, Б. Ломов, О. Лосєв, Р. Немов, Ч. Пірс, Н. Салміна, Н. Тарасенкова, М. Шеремет, Е. Фромм, Л. Фрост та ін.).

Вітчизняні та закордонні науковці, зокрема В. Бондар, О. Гаврилов, М. Гжеговська, Я. Глодковська, І. Дмитрієва, І. Єременко, Т. Лісовська, В. Липа, К. Марцинковська, М. Матвєєва, К. Матерницька, С. Миронова, Х. Сівек, В. Синьов, Н. Стадненко, М. Супрун, О. Хохліна та ін. вказують, що на успішність корекційно-розвиткового навчання впливає поєднання понятійно-образних та

символічних компонентів у системі засвоєння знань дітьми з різними ступенями порушення в розумовому розвитку.

У роботах науковців велика увага приділена використанню просторових знаків і символів як основного засобу навчання (дактилологія, жестова мова, предметні та просторові зображення) для дітей з порушеннями слуху (О. Дмитрієва, К. Луцько, Л. Фомічова, М. Шеремет та ін.), для розвитку усного та писемного мовлення у дітей з порушеннями мовлення (Н. Гаврилова, О. Конопляста, В. Тарасун та ін.), для засвоєння навчальної інформації дітьми з легкою розумовою відсталістю (В. Бондар, В. Липа, М. Матвєєва, С. Миронова, В. Синьов, М. Супрун), розвитку комунікативних умінь у дітей з помірною розумовою відсталістю (Г. Блеч, О. Гаврилов, Т. Лісовська, О. Хайдарова), для формування у цих дітей соціально-побутового орієнтування (Ю. Галецька, Т. Жук).

Хоча багато науковців використовували просторові знаки та символи в процесі навчання дітей з різними ступенями розумової відсталості, ці засоби недостатньо залучені до системи навчально-практичної діяльності таких дітей, спрямованої на формування у них життєвої компетентності. Дотепер просторова знаково-символічна система знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю не виступала окремим об'єктом дослідження у вітчизняних наукових працях.

Актуальність проблеми та її недостатньо повне висвітлення в спеціальній педагогіці зумовили вибір теми дослідження: “Особливості формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю”.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано відповідно до тематичного плану досліджень факультету корекційної та соціальної педагогіки та психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка та у контексті комплексної теми кафедри логопедії та спеціальних методик “Використання сучасних методик та технологій у роботі з дітьми з порушеннями розумового та мовленнєвого розвитку”. Тему дисертації затверджено на засіданні вченої ради Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (протокол №5, від 28.04.2011 р.) та узгоджено в Міжвідомчій раді з координації наукових досліджень з педагогічних і психологічних наук в Україні (протокол №6, від 14.06.2011 р.).

Мета дослідження полягає в розробленні методики формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

Відповідно до поставленої мети визначено такі **завдання**:

1. Здійснити аналіз загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури для висвітлення стану вивчення проблеми особливостей формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю в науці та практиці.

2. Виявити стан сформованості просторової знаково-символічної системи знань, охарактеризувати рівні та структурні типи її засвоєння дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

3. Охарактеризувати складнощі, які виникають у процесі засвоєння просторової знаково-символічної системи знань дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

4. Теоретично обґрунтувати, розробити та експериментально перевірити ефективність навчально-корекційної методики формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

Об'єкт дослідження: процес спеціального навчання дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

Предмет дослідження: навчально-корекційна методика формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

Методи дослідження. Для досягнення мети й розв'язання поставлених завдань використано комплекс взаємодоповнювальних методів:

- *теоретичні*: теоретико-методологічний аналіз, зіставлення інформації із загальної та спеціальної психолого-педагогічної наукової літератури, узагальнення та систематизація теоретичних даних з проблеми дослідження з метою визначення стану розробленості проблеми, якісної обробки дослідницької інформації та визначення перспективних напрямів подальшого вивчення проблемних питань;

- *емпіричні*: констатувальний та формувальний експерименти для визначення рівнів засвоєння та стану сформованості просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю, перевірки ефективності впровадження

навчально-корекційної методики, педагогічне спостереження в умовах діяльності дітей з метою фіксації динаміки їхнього розвитку;

- *методи обробки статистичних даних*: кількісний та якісний аналіз, узагальнення експериментальних даних, статистичний аналіз за t-критерієм Стьюдента для доведення значущості відмінностей між двома статистичними вибірками в КГ та ЕГ після проведення формувального експерименту.

Наукова новизна здобутих результатів полягає в тому, що у дисертаційній роботі:

вперше: вивчено та охарактеризовано особливості засвоєння просторової знаково-символічної системи знань дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю, встановлено рівні її засвоєння, визначено три структурні типи засвоєння, здійснено добір завдань для її ефективного формування та визначено послідовність їхнього уведення в систему навчання; обґрунтовано та розроблено методику формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю;

поглиблено та доповнено: зміст поняття “просторова знаково-символічна система знань”, підходи щодо корекційно-розвиткової спрямованості процесу її формування;

подальшого розвитку набули: науково-теоретичні підходи щодо поетапного формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю; науково-методичні підходи до підвищення ефективності їхнього навчання, що спрямовані на забезпечення самостійності життєдіяльності та соціалізації цієї категорії дітей.

Практичне значення здобутих результатів дослідження полягає у:

- ієрархічному структуруванні просторових знаків і символів, що лягли в основу формування діагностичного інструментарію та експериментальної методики; визначенні її змісту;

- розробленні, апробації та впровадженні в практику роботи закладів освіти та навчально-реабілітаційних центрів орієнтовної моделі формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей 8-12 років з помірною та тяжкою розумовою відсталістю;

- розробленні рекомендацій щодо реалізації методики формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей 8-12 років з помірною та тяжкою розумовою відсталістю, які можуть бути використані корекційними педагогами, практичними

психологами, вихователями в процесі організації індивідуальних, підгрупових та групових занять, екскурсій (в межах та поза межами закладу) та батьками;

- використанні результатів дослідження під час укладання навчальних програм та розробленні посібників для навчання дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю;

- використанні під час підготовки педагогічних кадрів, в лекційних курсах для студентів закладів вищої освіти та академіях неперервної освіти, а також у проведенні нових теоретичних та експериментальних досліджень.

Апробація результатів дисертації. Основні положення дисертаційної роботи оприлюднені та були обговорені на: *міжнародних науково-практичних конференціях*: “Корекційна освіта: історія, сучасність та перспективи розвитку” (Кам’янець-Подільський, 2011-2016), “Психопатологія – сімейна проблема” (Вінниця, 2013), “Актуальні питання логопедії” (Київ, 2014); *всеукраїнських науково-практичних конференціях*: “Актуальні проблеми ортопедагогіки та ортопсихології” (Київ, 2012), “Мультидисциплінарний підхід як методологічна основа інклюзивного навчання” (Дніпро, 2012); *науково-практична on-line конференція* “Реалізація інноваційних підходів у змісті Державного стандарту початкової загальної освіти для дітей з особливими освітніми потребами” (Київ, 2014); семінарах для працівників спеціальних загальноосвітніх шкіл-інтернатів Вінницької області (Вінниця, 2014); в рамках засідань школи інтерактивного навчання для практичних психологів, які працюють в закладах освіти з інклюзивною формою навчання. Результати дослідження обговорювалися на: засіданнях кафедри спеціальних методик та логопедії Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (2018); педагогічній раді Серебрійського навчально-реабілітаційного центру Мог.-Подільського району Вінницької обласної ради (2018).

Публікації. Результати дослідження висвітлено у 10-ти публікаціях: 8 – у наукових фахових виданнях, 2 – у періодичних фахових виданнях іноземних держав.

Структура дисертації: робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел (269 найменувань) та додатків. У роботі подано 20 таблиць, 8 рисунків. Загальний обсяг дисертації становить 289 сторінок (основний текст – 198 сторінок).

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У вступі обґрунтовано актуальність дослідження, сформульовано мету, визначено завдання, об'єкт і предмет дослідження, розкрито наукову новизну дисертації, практичне значення результатів дослідження, подано інформацію про апробацію та впровадження одержаних результатів у практику, кількість публікацій, подано структуру та обсяг дисертації.

У першому розділі **“Науково-теоретичні основи формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей”** – представлено результати аналізу загальної та спеціальної психолого-педагогічної літератури з проблеми дослідження.

Теоретико-методологічною основою для характеристики особливостей розвитку просторової знаково-символічної системи знань у дослідженні стали наукові розвідки про роль знаково-символічних структур у розвитку мислення людини (Л. Виготський, О. Лосєв, Р. Немов та ін.) та гештальт-фреймовий підхід до організації процесу засвоєння ними знань (Р. Гуріна, К. Дункер, М. Мінський, В. Тарасун, М. Шехтер та ін.).

Аналіз науково-теоретичних джерел (Ф. Блум, Дж. Брунер, Л. Веккер, Л. Виготський, О. Лурія, Н. Максимова, О. Тихомиров, Є. Хомська, Л. Цветкова та ін.) дозволив уточнити зміст поняття “просторова знаково-символічна система знань”, під яким розуміється психічна структура внутрішнього відображення дійсності, в основу якої покладені просторові знаки та символи (образи, гештальти, фрейми), які еволюціонують у процесі розвитку людини шляхом формування між ними системних зв'язків, створюючи семантичний простір, що відображає особливості світосприймання людини. Результатом формування міжсистемних зв'язків є рівень узагальнювального відображення мікро та макро простору у свідомості людини.

На основі аналізу психолого-педагогічних праць з проблеми дослідження (Г. Домбі, Г. Домен, М. Зайцев, О. Коваленко, Н. Компанець, І. Матюгін, Р. Немов, Н. Салміна) було встановлено, що у дошкільному віці діти здатні самостійно користуватися жестами, мімікою, розпізнавати та називати об'ємні просторові знаки та символи (знайомі та нові предмети), співвідносити їх з площинними зображеннями у вигляді предметних кольорових, контурних малюнків та графічним позначенням їх назв, розрізняти

геометричні форми, символічні зображення, піктограми; у старшому дошкільному віці – відтворювати схеми (слово, речення).

Узагальнення теоретичних досліджень і результатів педагогічних практик В. Бондаря, І. Дмітрієвої, І. Єременка, Т. Лісовської, В. Липи, М. Матвєєвої, С. Миронової, Х. Сівек, В. Синьова, Н. Стадненко, М. Супруна, О. Хохліної, Д. Шульженко та ін., дало змогу виявити, що для навчання дітей з легкою розумовою відсталістю предметно-просторові знаки та символи застосовуються як опора для полегшення засвоєння ними будь-якого роду навчальної інформації, тоді як у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю вони виступають одним із основних засобів не лише навчання, але й соціалізації цих дітей. Визначено, що дітьми зі значними ступенями порушення розумової діяльності просторові знаки та символи засвоюються краще, порівнюючи з іншого роду інформацією, зокрема вербальною, водночас спостерігається уповільнений темп та специфіка їхнього засвоєння (О. Гаврилов, Ю. Галецька, Т. Жук, Т. Лісовська та ін.). Аналіз цих науково-теоретичних джерел також виявив недостатньо повну вивченість зазначеної проблеми в аспектах дослідження особливостей засвоєння цієї інформації дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю, обсягу її втримування, послідовності та поетапності її введення в навчально-корекційний процес, можливості та практичності застосування з метою соціалізації зазначеної категорії дітей.

У другому розділі **“Стан сформованості просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю”** проаналізовано сучасний стан використання просторових знаків і символів у навчальних програмах для дітей з легкою, помірною та тяжкою розумовою відсталістю спеціальних закладів України та країн найближчого зарубіжжя; представлено методику констатувального експерименту.

Підсумковий аналіз навчальних програм дав змогу визначити ієрархічну структуру оволодіння просторовими знаками та символами, зокрема, І рівень складають *оптико-предметні образи* (жести, предмети, предметні кольорові фотографії та малюнки; предметні контурні рисунки), II рівень – *предметно-просторові образи* (предметно-дійові кольорові фотографії та малюнки; сюжетні кольорові малюнки; предметно-дійові контурні рисунки; сюжетні контурні рисунки); III рівень – *геїштальти (знаково-просторові: геометричні фігури, слова (вивіски, таблички-позначення), знаки*

(дорожні, товарні, вказівні), букви, цифри; піктограми (предметні, дійові, силуетні); *символьно-просторові*: букви, цифри, слова (вивіски, таблички-позначення), графічне позначення назв соціальних інституцій, символи (державні, медичні); IV рівень – *фрейми* (схеми, моделі). Ця модель була покладена в основу експериментальної методики.

На підставі аналізу навчальних програм було визначено зміст завдань методики та процедуру організації констатувального експерименту з урахуванням психофізичних можливостей цих дітей та доступності матеріалу. Загалом завдання були ієрархічно структуровані та об'єднані в чотири блоки.

В основу формування бальної оцінки були покладені критерії самостійності та визначенні провідного виду діяльності у дітей цієї категорії при виконанні завдань, цілісності називання, впізнавання, розрізнення просторових знаків і символів чи пошук їх за аналогією. За результатами виконання усіх завдань методики було визначено максимальну оцінку (в балах – 85), а також оцінку, яка вказувала на кожен з 6-ти рівнів засвоєння (достатній, середній, низький, дуже низький, елементарний, нульовий) та описано якісні характеристики кожного з них. Показниками емоційно-мотиваційного критерію є: отримання позитивних емоцій від самостійного правильного виконання дій, адекватне сприйняття допомоги; змістового критерію: повнота, усвідомленість, узагальненість, рівень сформованості навчальних знань; операційно-організаційним (характеристики способу дії, сприйняття допомоги).

Дослідженням на етапі констатувального експерименту було охоплено 154 дитини віком від 8 до 12 років з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. Метою було визначення особливостей розвитку просторової знаково-символічної системи знань у цієї категорії дітей.

В результаті аналізу результатів констатувального експерименту виявлено стан сформованості просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю (табл. 2).

Так, було виявлено 16,89 % дітей, які не засвоїли просторові знаки та символи. Найбільше спостерігалось дітей з низьким (34,53 %) та елементарним (34,46 %) рівнями засвоєння просторової знаково-символьної системи знань, найменше – з середнім рівнем

(14,12 %). Дітей із достатнім рівнем засвоєння просторових знаків і символів виявлено не було.

Таблиця 2.

Відсоткове співвідношення дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю з різними особливостями засвоєння просторової знаково-символічної системи знань

Назва структурного типу засвоєння, %	Рівень засвоєння	Назва підгрупи	Кількісна оцінка в балах	Кількість дітей у %
Гармонійний, 33,39 %	середній	1А	66	14,12 %
	елементарний	1Б	13	19,27 %
Дисгармонійний оптико-предметний, 45,61 %	низький	2А	45	14,18 %
	низький	2Б	35	20,35 %
	елементарний	2В	10	11,08 %
Дисгармонійний знаково-символьний просторовий, 4,11 %	елементарний	3А	9	4,11 %
Не засвоїли	-	-	-	16,89 %

Визначено також три структурні типи засвоєння просторових знаків і символів у зазначеній категорії дітей. У 33,39 % обстежених дітей виявлено гармонійний тип, у них спостерігалось рівномірне засвоєння всіх видів просторових знаків і символів. У 45,61 % спостерігався дисгармонійний оптико-предметний тип – переважно краще засвоєння оптико-предметних та предметно-просторових знаків та символів, відносно низьке засвоєння знаково-просторових та символічно-просторових. У 4,11 % дітей виявлено дисгармонійний знаково-символьний просторовий тип, який характеризувався кращим засвоєнням знаково-просторових та символічно-просторових знаків і символів.

Отож можна стверджувати, що діти з помірною та тяжкою розумовою відсталістю становлять складну та неоднорідну групу, а тому мають, як показали результати дослідження, недостатній рівень сформованості та різні особливості засвоєння просторової знаково-символічної системи знань. Це підтвердило необхідність розробки експериментальної методики, яка б допомогла активізувати процес формування цієї системи знань у зазначеній категорії дітей.

У третьому розділі “Експериментальна методика формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю” подано

методику формувального етапу експерименту та доведено її ефективність.

Метою формувального експерименту було обґрунтувати та експериментально підтвердити ефективність методики формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

Формувальний етап експерименту тривав два роки, до нього було залучено 48 дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю (24 дитини увійшло до експериментальної групи (ЕГ) та 24 дитини – до контрольної групи (КГ)). Для реалізації методики проводили індивідуальні, підгрупові та групові заняття тривалістю від 10 до 35-45 хв. під час основного навчання та в позаурочний час. Експеримент проводили в умовах спеціальної школи, навчально-реабілітаційного центру та психолого-медико-педагогічної консультації при залученні до учбового проекту батьків дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

Навчально-корекційна методика була спрямована на формування соціальних умінь у взаємодії з оточенням і вміння пристосовуватися до навколишньої дійсності в силу своїх можливостей за умови використання просторової знаково-символічної системи знань.

З урахуванням результатів проведеного теоретичного аналізу було визначено й охарактеризовано основні психолого-педагогічні положення та принципи побудови навчально-корекційної методики. У змісті було виділено 36 соціально спрямованих тем. Також, з урахуванням визначених нами в констатувальному експерименті рівнів та типів засвоєння просторової знаково-символічної системи знань цими дітьми було створено орієнтовану модель навчання, яка врахувала послідовність введення просторових знаків і символів в залежності від їхньої складності.

Отож в експериментальній методиці було визначено поетапність, послідовність, напрями та зміст навчальних методів, прийомів та завдань, особливості проведення корекційного навчання. Зокрема, в основу методики було покладено 4-ох етапну модель, за якою навчання здійснювалося в диференційованих напрямках на кожному з етапів: *орієнтувально-мотиваційний етап* (напрями: емоційно-стимулювальний, ситуативно-заохочувальний, спостережувально-орієнтувальний); *маніпулятивний або практично-діяльнісний етап* (напрями: практично-маніпулятивний, предметно-

ігровий, дидактично-ігровий); *комунікативно-інтеграційний етап* (напрями: мовний та ситуативно-комунікативний); *діагностико-оцінювальний етап* (напрями: контрольний теоретичний, практично-ситуативний). Зокрема, на I-му (орієнтувально-мотиваційному) етапі, в навчально-корекційний процес вводилися прості оптико-предметні зображення; на II-му (маніпулятивному) етапі пропонувалися для вивчення складніші оптико-предметні та предметно-просторові малюнки; на III-му (комунікативно-інтеграційному) етапі вивчалися знаково-просторові, прості символно-просторові зображення; на IV-му (діагностико-оцінювальному) етапі практикувалося закріплення та узагальнення сформованих знань, а також закріплення їхньої практичної спрямованості.

До кожного з етапів було розроблено орієнтовні методичні рекомендації, що врахували мету та потенційні можливості роботи дітей на кожному з перерахованих етапів навчання. Зокрема, вони вмістили рекомендації щодо тривалості та специфіки підготовки організації та проведення занять; послідовності введення та способів демонстрації просторових знаків і символів, а також підкріплення знань про них; можливостей залучення батьків до навчання; специфіки організації середовища.

Встановлено, що поетапне системне використання емоційно-стимулювальних, ситуативно-заохочувальних та спостережувально-орієнтувальних прийомів сприяло формуванню базової психологічної готовності дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю до засвоєння просторової знаково-символічної системи знань. Завдяки використанню практично-маніпулятивних, предметно-ігрових та дидактично-ігрових прийомів у цих дітей було сформовано вміння розпізнавати, прикладати та знаходити за аналогією предметні та просторові зображення. Застосування мовних та ситуативно-комунікативних прийомів дозволило сформуванню в них вміння називати та описувати пропоновані знаково-символічні зображення. А також при використанні практично-ситуативних прийомів у цієї категорії дітей формували вміння орієнтуватися у довкіллі за допомогою вивчених предметно-просторових зображень.

На основі спостережень за якістю виконання завдань були виокремлені критерії оцінки ефективності проведення корекційних занять. Враховано також змінність у формах занять та їх тривалості, що характеризувалося певною нетрадиційністю, оскільки структура

заняття враховувала зміст навчання та специфіку провідної діяльності цієї категорії дітей.

Порівняльний аналіз результатів формувального експерименту виявив позитивну динаміку в розвитку психічного базису та формування навчальних дій в процесі системних корекційних занять. 58% дітей продемонстрували можливості до оволодіння просторовими знаками та символами та їхнього практичного використання вже протягом 1-го року навчання. 42% дітей потребували продовження тривалості пропедевтики їхнього вивчення на 1-му етапі навчання.

Загалом рівень засвоєння просторової знаково-символічної системи знань у дітей з гармонійним типом КГ був різним, результати рівномірно розділилися на достатньому, низькому та дуже низькому рівнях, більш ніж втричі зменшилась кількість дітей з середнім рівнем (за рахунок переходу на достатній рівень). У дітей з дисгармонійним оптико-предметним типом збільшилась кількість дітей з низьким та середнім рівнем. Діти з дисгармонійним знаково-символьним просторовим типом перейшли з елементарного на дуже низький рівень.

Рівні засвоєння просторової знаково-символічної системи знань дітьми ЕГ в межах групи кожного типу зазнали суттєвих позитивних змін: збільшилася кількість дітей з гармонійним типом у групі за рахунок, тих, які показали 0 балів до експерименту; з'явилися діти (11,05 %) з достатнім рівнем, водночас зросла кількість дітей з середнім рівнем (до 11,24 %), а також зменшилась кількість дітей з елементарним рівнем. Діти з дисгармонійним оптико-предметним типом з середнім рівнем до експерименту досягли достатнього рівня засвоєння після експерименту, в 1,5 рази зросла кількість дітей з середнім рівнем. Помітні успіхи зафіксовані у дітей з дисгармонійним знаково-символьним просторовим типом засвоєння, зокрема вони досягли низького та достатнього рівнів.

Так, діти ЕГ, які були долучені до занять за розробленою методикою, мали вищі показники рівня засвоєння просторової знаково-символічної системи знань у порівнянні з дітьми КГ, зокрема, в ЕГ середній динамічний приріст становив 8,75 бала, у КГ – 6,71 бала.

Аналіз результатів дослідження вказує на ефективність побудованої нами системи розвивальних та формувальних впливів. Загалом, порівнюючи початкові та кінцеві результати дослідження,

зафіксовано суттєві позитивні зміни в кожній вибірці, що дозволило досягти позитивної динаміки у розвитку просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю та забезпечити ефективність процесу їхньої соціалізації.

ВИСНОВКИ

У дисертації здійснено теоретичне обґрунтування та практичне розв'язання проблеми формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

1. Аналіз та узагальнення результатів наукових досліджень свідчать про їхню спрямованість на вивчення стану засвоєння дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю знань з різноманітних навчальних дисциплін: математики, читання, розвитку мовлення тощо; формування у цих дітей загальної обізнаності, соціально-побутових навичок тощо; особливостей розвитку у них емоційно-вольової сфери, пізнавальних процесів. Разом з тим, просторова знаково-символічна система знань як психічна структура внутрішнього відображення дійсності, в основу якої покладено просторові знаки та символи, а також системні зв'язки та залежності між ними, спеціально не вивчалася.

2. Розроблено методикау діагностики стану сформованості просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю та встановлено, що вагомим є урахування її ієрархічної чотирирівневої побудови, з огляду на яку виділяють оптико-предметні, предметно-просторові, знаково-просторові, символно-просторові зображення; ступеневості формулювання інструкції та надання допомоги, які б враховували розуміння цими дітьми ситуації, здатність до розпізнавання, співвіднесення, знаходження за аналогією чи називання просторових знаків і символів. Визначено критерії засвоєння просторової знаково-символічної системи знань цими дітьми, у кожному із них виокремлено низку показників, які дозволяють визначити рівні її засвоєння (достатній, середній, низький, дуже низький, елементарний, нульовий).

Виявлено, що 16,89 % дітей переважно з тяжкою розумовою відсталістю у віці 8-10 років без спеціального навчання не засвоюють просторові знаки та символи. Переважна більшість досліджуваних дітей з помірною розумовою відсталістю лише частково опановують цими знаннями, а саме: на низькому (34,53 %) та елементарному

(34,46 %) рівнях. Незначна кількість дітей засвоюють просторові знаки та символи на середньому рівні (14,12 %). Також визначено диференційовані особливості засвоєння просторової знаково-символічної системи знань у досліджуваній категорії дітей: гармонійного (33,39 %), дисгармонійного оптико-предметного (45,61 %) та знаково-символьного просторового (4,11 %) типів. Узагальнення результатів дослідження дозволило визначити особливості засвоєння просторової знаково-символічної системи знань дітьми цієї категорії: загалом діти недостатньо засвоїли просторові знаки та символи, що передбачені навчальними програмами. У них спостерігається недостатня самостійність при їх застосуванні; переважаюча залежність від допомоги дорослих та необхідність у стимулюванні до виконання дій.

3. Розроблено та апробовано навчально-корекційну методику формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю, що врахувала як стан сформованості, особливості її засвоєння цими дітьми, так і актуальний рівень їхнього розвитку.

Встановлено, що практичної значимості експериментальній методиці надає її соціальна спрямованість, чого було досягнуто завдяки спеціально підібраній тематиці для проведення корекційного навчання й, відповідно до їх змісту, спеціально підібраних просторових знаків і символів, що найчастіше можуть зустрічатися у найближчому оточенні та віддаленому середовищі. Доведено ефективність проведення корекційного навчання відповідно до визначеної поетапності, що врахувала актуальний рівень розвитку цих дітей, послідовність введення просторових знаків та символів і організацію системи їхнього навчання від простішого до складнішого.

4. Результати апробації засвідчили ефективність запропонованої експериментальної методики формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю і підтвердили припущення, що процес її формування буде більш ефективним за умов цілеспрямованого системного навчально-корекційного впливу з урахуванням поетапності навчання, послідовності введення просторових знаків і символів та їхньої соціальної спрямованості, що впливає на покращення соціалізації цих дітей. Істотні позитивні зміни було зафіксовано під час порівняльного аналізу, зокрема, у той

час як на початку експерименту рівень засвоєння просторових знаково-символічних знань дітьми експериментальної та контрольної груп був приблизно однаковим, після поетапного впровадження експериментальної методики відбулися статистично значущі зміни: в експериментальній групі середній динамічний приріст становив 8,75 бала, у контрольній – 6,71 бала. У більшості дітей експериментальної групи підвищився рівень самостійності у виконанні дій, спостерігається зацікавленість до власної діяльності. Також відмічається позитивна динаміка просування індивідуальних показників кожної дитини у сфері життєдіяльності та соціалізації.

Проведене дослідження не вичерпує усіх питань окресленої проблеми. Воно відкриває перспективу для розробки шляхів удосконалення методики формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Каменщук Т. Д. Особливості розвитку наочно-образного мислення у дошкільників з важкими розладами мовлення. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. Вип. X. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2008. С. 196-199.
2. Каменщук Т. Д. До питання про труднощі формування зв'язного мовлення учнів молодших класів з порушенням інтелектом. Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Корекційна педагогіка і психологія. Вип. II. Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2009. С. 83-86.
3. Каменщук Т. Д. Поняття «знак» як форма вираження та засіб пізнання. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. праць. Вип. 8. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2011. С. 64-72.
4. Каменщук Т. Д. Особливості формування просторових уявлень як однієї із складової психічної діяльності дітей в нормі та з порушеннями у розвитку. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. праць. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2012. С. 332-344.
5. Каменщук Т. Д. Навчання дітей з помірним та тяжким ступенем інтелектуальної недостатності в контексті міжнародного досвіду. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського

університету імені Івана Огієнка. Серія соціально-педагогічна. Вип. 22; Ч. 1. Кам'янець-Поділ. нац. ун-т ім. Івана Огієнка. Кам'янець-Подільський : Медобори-2006, 2013. С. 181-189.

6. Каменщук Т. Д. Обучение детей с умеренной и тяжелой степенью интеллектуальной недостаточности в контексте международного опыта. Science and Education a new Dimension. Pedagogy and Psychology, I (7), Issue: 14, 2013. С. 127-131.

7. Каменщук Т. Д. Рівнева шкала оцінювання засвоєння просторовою знаково-символічною системою знань дітьми з помірною та тяжкою розумовою відсталістю молодшого шкільного віку. Освіта осіб з особливими потребами: шляхи розбудови : зб. наук. праць. Вип. 7. 2014. С. 78-83.

8. Каменщук Т. Д. Особливості використання знаків та символів в навчанні дітей з різними порушеннями психофізичного розвитку. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки) : зб. наук. праць. Вип. V. В 2-х т. Т. I. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2015. С. 108-120.

9. Каменщук Т. Д. Методика діагностики рівнів засвоєння просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. Актуальні питання корекційної освіти (педагогічні науки): зб. наук. праць. Вип. 8. Кам'янець-Подільський : ПП Медобори-2006, 2016. С. 101-113.

10. Kamenshchuk T. Ways of formation spatial semantic-symbolik knowledge system of children with moderate and severe mental retardation, IJPIIT. Vol. 4. No. 1, 2017. Pp. 62-70.

АНОТАЦІЇ

Каменщук Т.Д. Особливості формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата педагогічних наук зі спеціальності 13.00.03 – корекційна педагогіка. – Національний педагогічний університет імені М.П.Драгоманова. – Київ, 2018.

У дисертації здійснено експериментальне дослідження психолого-педагогічної проблеми формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей 8-12 років з помірною та тяжкою розумовою відсталістю. Досліджено механізм формування просторової знаково-символічної системи знань як психічної

структури внутрішнього відображення дійсності, в основу якої покладені просторові знаки та символи.

Обґрунтовано та представлено зміст навчально-корекційної методики формування просторової знаково-символічної системи знань у дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю та методичні рекомендації.

Доведено ефективність проведення корекційного навчання відповідно до визначеної поетапності, що врахувала актуальний рівень розвитку дітей з помірною та тяжкою розумовою відсталістю, послідовність уведення просторових знаків та символів і організацію системи їхнього навчання. Статистично підтверджено ефективність запропонованої експериментальної методики.

Ключові слова: просторові знаки та символи, просторова знаково-символічна система знань, діти з помірною та тяжкою розумовою відсталістю.

Каменщук Т.Д. Особенности формирования пространственной знаково-символической системы знаний у детей с умеренной и тяжелой умственной отсталостью. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата педагогических наук по специальности 13.00.03 – коррекционная педагогика. – Национальный педагогический университет имени М.П.Драгоманова. – Киев, 2018.

В диссертации определены теоретические подходы и осуществлено экспериментальное исследование психолого-педагогической проблемы формирования пространственной знаково-символической системы знаний у детей 8-12 лет с умеренной и тяжелой умственной отсталостью.

В работе проанализировано состояние разработки проблемы и обобщены результаты научных исследований, которые свидетельствуют об их направленности на изучение состояния усвоения детьми с умеренной и тяжелой умственной отсталостью знаний из различных учебных дисциплин: математики, чтения, развития речи. Вместе с тем установлено, что формирование у этих детей общей осведомленности, социально-бытовых навыков, особенностей развития у них эмоционально-волевой сферы, познавательных процессов невозможно без использования пространственных знаков и символов.

В процессе теоретического анализа уточнен термин “пространственная знаково-символическая система знаний” как психическая структура внутреннего отражения действительности, в основу которой положены пространственные знаки и символы, а также системные связи и зависимости между ними.

Разработана методика диагностики состояния сформированности пространственной знаково-символической системы знаний у детей с умеренной и тяжелой умственной отсталостью и установлено, что весомым является учет ее иерархического четырехуровневого построения, учитывая которой выделяют оптико-предметные, предметно-пространственные, знаково-пространственные, символично-пространственные изображения. Разноуровневая инструкция и виды помощи учитывают понимание этими детьми ситуации, способность к распознаванию, соотнесению, нахождение по аналогии или названию пространственных знаков и символов. Определены критерии усвоения пространственной знаково-символической системы знаний этими детьми, в каждом из них выделен ряд показателей, которые позволяют определить уровни ее усвоения (достаточный, средний, низкий, очень низкий, элементарный, нулевой).

Обобщение результатов исследования позволило определить особенности усвоения пространственной знаково-символической системы знаний детьми этой категории: дети недостаточно усвоили пространственные знаки и символы, предусмотренные учебными программами. У них наблюдается недостаточная самостоятельность при их применении, преобладает зависимость от помощи взрослых и необходимость в стимулировании к выполнению действий.

Обосновано содержание учебно-коррекционной методики формирования пространственной знаково-символической системы знаний у детей с умеренной и тяжелой умственной отсталостью и методические рекомендации.

Доказана эффективность и целесообразность проведения коррекционного обучения в соответствии с определенной поэтапностью, которая учитывает актуальный уровень развития детей с умеренной и тяжелой умственной отсталостью, последовательность введения пространственных знаков и символов, организацию системы их обучения. Статистически подтверждена эффективность предложенной экспериментальной методики.

Ключевые слова: пространственные знаки и символы, пространственная знаково-символическая система знаний, дети с умеренной и тяжелой умственной отсталостью.

Kamenshchuk, T. Formation of spatial sign and symbol knowledge system in children with moderate and severe mental retardation. –The manuscript.

Thesis for Ph. D. Degree in Pedagogy (speciality ID: 13.00.03 – correctional pedagogy); Drahomanov National Pedagogical University, – Kyiv, 2018.

The author of this thesis studies theoretical approaches and makes experimental research of spatial sign and symbol knowledge system formation in children aged 8-12 with moderate and severe mental retardation.

The system's formation mechanism as a mental structure of reality reflection based on spatial signs and symbols is researched in the thesis. The author represents the contents of educational correctional technique of spatial signs and symbols knowledge system in children with moderate and severe mental retardation, proves its efficiency, and offers relevant guidelines. The represented step-by-step correctional training of children with moderate or severe mental retardation, including gradual introduction of spatial signs and symbols, and general organization of learning process has proven its efficiency. Statistical analysis has confirmed the efficiency of this experimental technique.

Key words: spatial signs and symbols, spatial signs and symbols knowledge system, children with moderate and severe mental retardation.